

מתוך ילקוט מורשת, חוברת ט"ו, נובמבר 1972

יוסף ולק, שחרור תלמידים יהודיים מהשתתפות בשיעורי הביולוגיה בגרמניה הנאצית (לתולדות הוראה אחת)

בתוכנית הלימודים של בית הספר הגרמני בתקופת השלטון הנאצי נועדה חשיבות מיוחדת להוראת הביולוגיה¹, בהיותה המקצוע העיקרי להקניית תורת הגזע. על המורה לביולוגיה במיוחד הוטל התפקיד להעמיד את תלמידיו על יחודו ועליונותו של הגזע הארי לעומת גזעים אחרים בכלל, והגזע היהודי בפרט, תוך הדגשה, שמוטב להסתפק ב"קביעת העובדה של השוני שאין להכחישו"², ושיש להימנע עקרונית מ"השמצה ספוגת-שנאה של גזעים זרים"³. אזהרות אלו חלו במפורש גם על הדיון באופיו של העם היהודי השנוא⁴, אם משום החשש של "מה יאמרו" בחוץ לארץ⁵ (שיקול שפעל את פעולתו הממתנת לפחות עד ל-1936, שנת עריכת האולימפיאדה בברלין), אם משום דאגה כנה ואמיתית לשלומם הנפשי של התלמידים היהודיים שנכחו בשיעורים אלה. ואכן, בשנים הראשונות של השלטון הנאצי נתפרסמו ספרים אחדים על הוראת הביולוגיה, תורת הגזע וגם האזרחות – מקצוע שבו נדונה בעיית היהודים – שמחבריהם שמרו על רמה מדעית נאותה וכיוונו את המורים אל דיון ענייני ואובייקטיבי⁶.

ברם, ביצוען של ההוראות וההנחיות הלכה למעשה היה תלוי, כרגיל, ברצונו הטוב ובהזדהותו השלמה של כל מורה ומורה. בצד מורים, שזוהרו מלפגוע ברגשות התלמידים היהודיים ואף הגנו עליהם מפני עלבונות והתנכלויות (ועוררו בכך את חמתם של מנהיגים נאציים קיצוניים)⁷, נמצאו מחנכים, צעירים בעיקר, ששיחם והתנהגותם תאמו את המגמות האנטישמיות הגלויות של איגודם המקצועי⁸. מורים אלה אף השתמשו בתלמידים ובתלמידות היהודיים שבכיתתם להדגמה מוחשית של ההבדלים בין הגזע הארי האציל לבין הגזע היהודי הבזוי⁹, וזכו, הם ותלמידיהם, לשבחים משונאי ישראל הוותיקים¹⁰.

מקרים אלה הוכיחו, שלתקוות הציבור היהודי שהמורים הגרמניים יגלו הבנה למצבו של התלמיד היהודי ולא ינצלו את נוכחותו בשיעור להצגת תורתם הגזעית¹¹, לא היה לרוב כל יסוד. מנהיגיה של יהדות גרמניה נאלצו להכיר בעובדה, שעצם הימצאותם של ילדים יהודיים בבית הספר הגרמני המנואץ, יוצרת בעיה חינוכית שאין לה פתרון מלא אלא בהפרדתם מגמורה מעמיתיהם האריים¹². ברם, כל עוד נשארו תלמידים יהודיים בבתי הספר הכלליים¹³, עלתה ממילא המחשבה, הן בצד היהודי¹⁴, הן בצד הגרמני¹⁵, לשחרר אותם מהשתתפות בשיעורים המעצבים את השקפת העולם של החניך (Gesinnungsfacher), כגון אזרחות, היסטוריה וביולוגיה. ואכן, שוחררו התלמידים היהודיים באופן רשמי מיום הלימודים המיוחד, שנועד לחינוכו המדיני של הנוער הגרמני (Staatsjugendtag)¹⁶, וכחודש ימים אחרי כן ראה המיניסטר לאפשר למנהלים לשחרר, על פי שיקול דעתם, ילדים לא-אריים גם משיעורים יחידים (נוספים) ומחגיגות וטקסים¹⁷.

ההוראה האחרונה, שהוצאה על ידי רוסט כמיניסטר החינוך של פרוסיה בלבד, ולא נודעה כפי הנראה (או לפחות, לא בוצעה) במדינות גרמניה האחרות, פותחת במלים: "הנני רואה לנכון" (Ich habe Anlass). המיניסטר סתם ולא פירש מהו "הגורם המזמן" לפרסום הוראה זו. לעומת זאת, יש כיום בידינו לעמוד על המניע לפרסומה מחדש של הוראה זו כעבור כשנה (ב-25.7.1935)¹⁸ ולהחלטה על שאר המדינות.

מעשה בשני הורים יהודיים במדינת ברונשווייג, הפונים אל מנהל בית הספר התיכון בדרישה לשחרר את בנותיהם מהשתתפות בשיעורי הביולוגיה. הנמקת דרישתם, תגובתם של המורה למקצוע ושל המנהל, עמדתו של מיניסטרו החינוך במדינה זו¹⁹ – כל אלה עשויים לשמש הדגמה מוחשית, בחינת פרט הבא ללמד על הכלל, לבעיות שנתלו ללימודיו של הילד היהודי בבית הספר הגרמני בתקופת השלטון הנאצי²⁰.

הגימנסיה הרפורם-ריאלית הממלכתית
הולצמינדן

הולצמינדן, 20 במאי 1935

מס' 321/35

אל

השר להשכלת העם במחוז בראונשווייג
בראונשווייג

הנדון: שיחרור מלימוד הביולוגיה

הוריהן של שתי תלמידות יהודיות מכיתה ח' ביקשו לשחרר את בנותיהם מלימוד הביולוגיה, אם זה אך ניתן. אביה של אחת מהן, התעשיין מטצדורף-שטאדטאולנדורף, הופיע אצלי בראשונה לשיחה בעל-פה. את פנייתו נימק כלהלן: בעת הבהרת שאלות של תורת הגזע ומדיניות הגזע יש לצפות, שהלימוד יגרום עומס נפשי, אותו היה רוצה למנוע מילדתו עד כמה שאפשר. - - ראשית כל השיבותי לו, שהלימוד מבוסס על מימצאים מדעיים, אותם מעבירים

לתלמידים למען שימוש הדרוש בתחומים השונים של חיי האומה. אם יש להדגיש במהלך הלימוד את תפקידה הגורלי (השלילי) של היהדות, הרי אינו צריך לחשוש שהמורה יעשה זאת בצורה חסרת טקט או בצורה הפוגעת ללא צורך. – מר מטצדורף טען, שההשפעה שמפניה ילדים בני גזע שוניה (=יהודים) בקרב התלמידים האריים, ובכל בירור של בעיות גזע – גם שלא במתכוון – ישמשו הם "דוגמאות". – בלי ספק אין לבטל אפשרות זו במחויידי; ביחס הכללי של ציבור התלמידים כלפי עמיתיהם היהודיים היא אפילו קרובה לוודאי. אף אם לא יבוא לידי ביטוי הניגוד הקיים בין חברת התלמידים לבין תלמיד יהודי בכיתה, במלים או בהעוויות, הרי הניגוד קיים, והוא בוודאי ידוע לכל תלמיד בגיל זה, בעיקר בעת בירור שאלות גזע; ניגוד זה אף יוכל בנקל להסיט את תשומת הלב אל הדמות המסויימת – על חשבון העניין עצמו, אליו מכוון השיעור.

הסברתי למר מטצדורף, כי בשל חשיבותה העקרונית של הבעיה, ונוכח המעמד המרכזי של חשיבה ביולוגית וידיעת עובדות בהוראה של היום ובעתיד – לא אוכל להעניק שיחרור על דעת עצמי, אלא אביא את העניין להכרעתו של כבוד השר.

בינתיים הגיעה פנייה בעלת תוכן זהה מאימה של תלמידה אחרת (היינברג). שוחחתי על העניין עם המורה לביולוגיה של אותה כיתה י"א, שטודיין-אססור תילה. לפי דבריו לא קרה בזמן הלימודים דבר שיוכל לשמש מניע לבקשת השיחרור. אמנם הוא רואה לא פעם לפי הבעת פניהם של התלמידים, כי החששות המובאים לעיל אינם חסרי יסוד. משום כך אין בנוכחותם של תלמידים יהודיים לאו דווקא משום הקלה בשביל המורה. – הערתי לשטודיין-אססור תילה, שדבר זה מחייב ביתר-שאת העמקה בטיפול בשאלת הגזע, אולם גם בכל כובד הראש המדעי. בצורה זו תהיה ערובה מירבית לכך, שהתלמידים יתנו את דעתם על העניין עצמו במקום על היחידים. שיחרור תלמידים בני גזעים זרים מלימוד הביולוגיה נראה לי אפשרי רק במקרה, שהם יבקרו בבית הספר כתלמידים-אורחים, שלא מן המניין, או אם יוותרו לפחות על הענקת תעודת-בגרות. כי אחרת קיימת לפי דעתי גם אפשרות, שיקשו שיחרור מלימוד היסטוריה בהנמקה דומה. אם רוצה יהודי ללמוד בבית ספר גרמני כתלמיד מן המניין, עליו להשלים עם חומר הלימודים המקובל שם. – אך הנני מבקש את הכרעת השר.

(חתימה)

בראונשווייג, 24.5.35

אל
המשרד למדע, חינוך והשכלת העם
של הרייך ופרוסיה
ברלין מערב 8
אונטר דן לינדן 4

הנדון: שיחרור מלימוד הביולוגיה
דחיפות: -

הנני מתכבד לצרף בשבילך (ובשביל ר.) דו"ח מאת מנהל הגימנסיה הרפורם-ריאלית הממלכתית בהולצמינדן, בבקשה להכרעה. ההשוואה הכלולה בדו"ח זה בין ביולוגיה והיסטוריה היא לפי דעתי מרחיקת לכת מדי. למען הוראת ביולוגיה מעמיקה יותר הייתי מברך על האפשרות לשחרר תלמידים(ות) יהודיים על פי פנייה מצידם.

(חתימה)

(מסומן בשוליים:

הנדון: דו"ח מנהל בית הספר הלוצמינדן מיום 25.5.35, בעניין שיחרור התלמידות היהודיות מטצדורף והיינברג, מלימוד הביולוגיה).

ה ע ת ק
השר למדע, אמנות והשכלת העם
של פרוסיה

ברלין, 18 ביולי 1934

הנני רואה לנכון להצביע על כך, שעיקר תפקידם של הלימודים בבית הספר – החינוך להשקפת עולם נציונאלסוציאליסטית ולאזרחות טובה – אסור שיעוכב מחמת התחשבות בבעלי דעות אחרות. עד כמה יש לשחרר בלתי-אריים, בכל מקרה ומקרה, משיעורים יחידים או מחגיגות בבית הספר, זאת הנני משאיר לשיקולם של מנהלי בתי הספר, בהתאם למילוי חובתם.

חתום
(בשם השר)
ד"ר שטוקרט

אל
ראשי החבל (המחלקה לחינוך העל-יסודי)
ואל
ראשי המחוז.

הנני שולח העתק זה ומבקש לדאוג לכך, שינהגו בהתאם גם באיזור שיפוטכם. תוספת בשביל בראונשווייג:
בזה מוסדר עניין המכתב מיום 24/5 שנה זו.

חתום
קוניש
אשר: מזכיר המינהל, וחותרמת.

אל
מינהל ההוראה של המדינות (מלבד פרוסיה)
ואל
קומיסר הרייך לסיפוח-מחדש של חבל הסאר בסארבריקן
אל
השר להשכלת העם של חבל בראונשווייג

בראונשווייג, 30.7.1935
נכתב 1/8
נבדק 1/8
נשלח 1/8, 32 עותקים

אל
המנהלים של כל מוסדות ההשכלה העל-יסודיים.

הנדון: שיחרור תלמידים לא-אריים משיעורים יחידים
בהעתק הנני מוסר לידיעתכם את הוראתו של השר למדע, חינוך והשכלת העם של הרייך ופרוסיה מיום 25.7.35
בבקשה לנהוג לפיה בקפידה.

()

שיחרור תלמידים לא-אריים משיעורים יחידים יבוא בחשבון במיוחד בלימוד הביולוגיה.
תוספת לגימנסיה הרפורם-ריאלית של הלוצמינדן:
בזה מוסדר עניין המכתב מיום 20.5.35, מס' 321/35.

הערות

1. על כך עיין, למשל, אצל: Rudolf Eilers: Die nationalsozialistische Schulpolitik. Köln-Opladen, 1963, p.14
2. במקור: "Iediglich die Feststellung ihrer unabweisbaren Andersartigkeit" (מתוך חוזר של ברנהרד רוסט, מיניסטר החינוך של הרייך, מיום 15.1.1935) –
"Vererbungslehre und Rassenkunde im Unterricht" R U II C 5209/1 בשם:
3. במקור: "Von einer gehässigen Beschimpfung fremder Rassen grund-satzlich abzusehen" (מתוך נאום הפרוגרמטי של וילהלם פריק, מיניסטר הפנים של הרייך, בוועידת מיניסטרי המדינות ב-9.5.1933 – חוזר III 3000/9/5t. הנאום מובא אצל: H. J. Gamm: Führung und Verführung, München, 1964, p.73-78; והשווה את דבריו של רוסט לפני ועידת מורים גרמניים (Central-Verein-Zeitung [C.V.Z.] 9.8.1934)
4. כלשונו של: Hans Keipert: Die Behandlung der Judenfrage im Unterricht, Langensalza, 1937, p.17: "Wir wollen den Juden keine Wunden schlagen".

5. אופיינית להלך-רוח זה היא הבדיחה דלהלן: מורה נאצי לתלמיד יהודי, שקיבל סטירות לחי כה חזקות עד שסימני האצבעות נראו על פני המוכה: "נו, משה'לה, מה יגיד אביך?" תשובתו של התלמיד היהודי: "מורי, נחא – אבי, אך מה בדבר חוץ לארץ העויינת?" (במקור: "Das feindliche Ausland") לפי: H. J. Gamm, *Der Flusterwitz im Dritten Reich*, Munchen, 1963, p.125
6. מהם יוזכרו כאן: Jacob Graf: *Familienkunde und Rassenbiologie fur Schuler*, Munchen, 1935; בעיית היהודים נידונה בספר זה בעמ' 119-123, 142-143.
- O. Steche: *Lehrbuch der Rassenkunde, Vererbungslehre und Rassenpflege fur die Oberstufe der hoheren Lehranstalten*, Leipzig, 1933 (ושם במיוחד עמ' 75-76). יש לחזור ולהדגיש, שככל שנתחזקו הנאצים בשלטונם, ושנאת היהודים העמיקה בשכבות רחבות יותר ויותר של העם הגרמני, כן רבו ספרי הלימוד, שנקטו לשון של גנאי כלפי העם היהודי; וראה לדוגמה את הנאמר בספר: Benze-Pudelko: *Rassische Erziehung als Unterrichtsgrundsatz der Fachgebiete*, Frankfurt a. Main, 1937, p.190-199 (רודולף בנצה) פקיד בכיר במשרד החינוך של הרייך.
7. יוליוס שטירמר בראשם, שבעתוננו הידוע לשמצה "דר שטירמר" הירבה להוקיע את המורים הרכרוכיים, שמתוך התחשבות בתלמידים היהודיים אינם מוצאים עוז בנפשם להציג בפני חניכיהם את היהודי במלוא שפלותו. בראשונה לא נרתעו המנהלים והמורים המותקפים מלהתגונן בפני התקפותיו הפומביות של העתון ואף פנו לערכאות, כגון במקרה של מחנך בשטוטגרט, שב-1933 הכריז לפני כיתתו, ש"היהודים גם הם ככל בני האדם" (פרטי המקרה נמסרו לי על ידי מנהל בית הספר בעיר זו). הוצאת ה"שטירמר" עתידה לתרום את תרומתה לחינוך האנטישמי על ידי הוצאת ספרות ילדים ברוחה, כגון:
- Der Giftpilz, ein Sturmerbuch fur Jung und Alt, Erzählungen von Ernst Hiermer, Verlag Sturmer, Nurnberg, 1938.
- Ernst Hiermer: *Der Pudelmopsdackelpinscher Und andere heimlich Erzählungen*, Der Sturmer Verlag, Nurnberg, 1940
8. שדרש להפקיד את הוראת תורת הגזע רק בידיים נאמנות (לפי: [JR] 22.1.1935 Judische Rundschau)
9. דוגמאות בספרים: Peter I. Wiener: *German with Tears*, London, 1942, Appendix, Plate 10 (תמונת ילד יהודי המוצג לראווה לפני עמיתיו).
- Erika Mann: *Zehn Millinen Kinder*, Amsterdam, 1938, pp.132-133.
- Das Schwarzbuch, Tatsachen und Dokumente; Die Lage der Juden in Deutschland, hrsg. Vom Comite des Delegations Juives, Paris, 1934, p.264.
- על ריבוי המקרים מעידות, בין היתר, שתי הוראות של מיניסטר החינוך בבאדן מיום 31.3.1933 ומיום 29.12.1933. הוראות אלו מובאות בספר:
- Paul Sauer: *Dokumente uber die Verfolgung der judischen Burger in Baden-Wurtemberg durch das nationalsozialistische Regime 1933-1934*, vol. 1, Stuttgart, 1966, pp.247-248.
10. שה"שטירמר" היה להם לפה (למשל, גליונות אפריל ומאי 1935, יוני 1936).
11. כדברי ה-Israelit מ-1.1.1934. העתון הסתמך, בין היתר, על הוראותיהם של ראשי המדינה (ע' ל') בראותו בהן ביטוי לכוונותיה האמיתיות של הממשלה הנאצית.
12. ראשונים הגיעו למסקנה זו חוגים ציוניים (Julius Stern: *Die nationalsozialistischen Bildungsziele*, JR, 20.10.1933) גם המחנכים הנאציים עצמם השתמשו בנימוק זה לביסוס דרישתם לריכוז התלמידים היהודים בכיתות משלהם (Die Schule, October 1936).
13. ב-1935 עדיין כעשרים וארבעה אלף בגרמניה כולה, מהם ארבעה עשר אלף ומאתיים ביסודי וכתשעת אלפים ושמונה מאות בתיכון.
14. CVZ, 19.4.1934; Israelit, 13.12.1934.
15. Walter Scharrer: *Judengegnerschaft und höhere Schulen in "Der Weltkampf"*, Munchen., 1936, p.245.
16. בהוראת מיניסטר החינוך של הרייך ושל פרוסיה מ-16.6.1934 (U II f 4949), על פי הסכם עם מנהיג ה"היטלר יוגנד".
17. הוראה (U II c Nr. 30149) 18.7.1934: 'ע' תעודה מס' 3; רוסט השתמט, כדרכו, מהכרעות חד-משמעיות בהטילו את האחריות על שכמם של המנהלים. אגב: עוד ב-24.10.1933 מסר ה-JR, שמורה יהודי, שביקש לשחרר את בנו משיעור תורת הגזע, במקביל לשיחרור משיעורי הדת הנוצרית, נענה מיד על ידי מנהל בית הספר. כן ידועים לנו מקרים, שגם מנהלים ומורים גרמניים מצדם הקדימו "נעשה" ל"נשמע" והוציאו תלמידים יהודים משיעורים יחידים, על דעת עצמם.
18. Wolfenbiuttel-Staatsarchiv E III a Nr. 1325 M, 'ע' תעודה מס' 4.

19. כשר החינוך במדינה זו – שמיספר תלמידיה היהודים הגיע לעשרות בלבד – שימש דיטריך קלגס (Dietrich Klagges), שנתמנה כמיניסטר עוד ב-15.9.1931 והיה – אחרי פריק – המיניסטר הנאצי הראשון באחת ממדינות הרייך.

20. דוגמה נוספת ישמש המקרה דלהלן: ב-14.4.1934 פנה אביה של תלמידה יהודיה אל המפקח על בית ספר תיכון בהמבורג בתלונה על לימוד פרק מתוך ספרו של היטלר "מלחמתי", ובו דברי נאצה נגד העם היהודי, בנוכחות בתו. המורה התנצלה: מחובתה להעניק לתלמידותיה חינוך ברוח הנאציונל-סוציאליזם. המנהל הגיב בחריפותף יש להרחיק את השפעת התלמידות היהודיות על חברותיהן לכיתה. לבסוף הוסכם לשחרר את הבת משיעורי האזרחות. אף על פי כן לא היסס האב מלסיים את מכתבו בשאלה, אם ימשיכו לקרוא פרקים נוספים מתוך הספר הנ"ל. הנמקתו מזכירה את דבריו של פריק המובאים בהערה 3. וראה: האב זכה לתשובה עניינית והוגנת (ב-24.4.1934). ואמנם, הכותב היה בעבר פקיד בכיר (Oberlandesgerichtsrati i. R. May) והמשיב – אחד המפקחים הוותיקים של המבורג, שבדרך כלל נקטה מדיניות מתונה כלפי האוכלוסיה היהודית שבעיר.
(Berufsschulbehörde -2 – F VIII – g. 2)